

др Драган Митић,
професор Универзитета у Нишу у пензији,
prof.draganmitic@gmail.com

УДК 903.05:669(497.11-12)

Оригинални научни рад
Примљено: 9. 8. 2020.
Редиговано: 16. 3. 2021.
Прихваћено: 1. 9. 2021.

О ЕТИМОЛОГИЈИ ИМЕНА СЕЛА ВРАНИШТА И ОСМАКОВА

Апстракт: Рад представља један део комплекснијег обима истраживања (поред археометалургијских, археолошких, митолошких, историјских и историје уметности) која се односе на фигурину из београдског Народног музеја познатој широј јавности (а посебно стручној археолошкој јавности и оној из историје уметности) под именом Ковач из Враништа. Циљ тих истраживања је да се дође до генезе и „рођења” бога древних рудара и металурга, потоњег (у јелинској митологији присвојеног) грчког бога Хефеста. Паралелно се указује на тезу о могућој изради фигурине у радионицама аутохтоних балканских племена која гравитирају Хему, што је супротно увреженом мишљењу да фигурина потиче са Пелопонеза. У овом раду се преко етимологије имена села Враништа (места где је пронађена фигурина) и суседног Осмакова указује на бављење металургијом у даљој прошлости у тим местима, о чему нема никаквих сећања код савремених становника.

Кључне речи: етимологија, Враниште, Осмаково, Ковач из Враништа, археометалургија.

Уместо увода – положај села Враништа и Осмакова

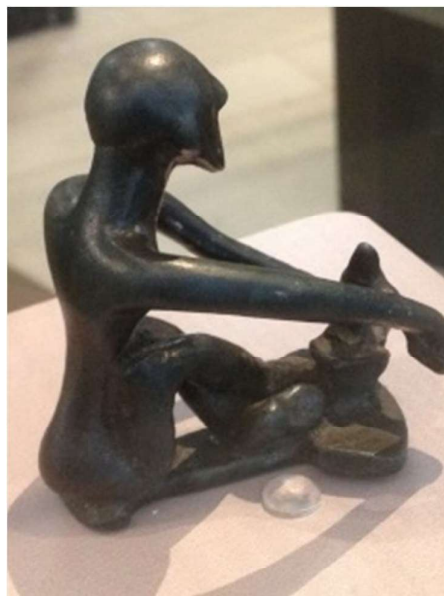
Један од незаобилазних и најсликанијих артефаката, приликом отварања Народног музеја у Београду 28. јуна 2018. године је свакако била бронзана ливена фигурина висока свега 8 cm под именом *Ковач из Враништа*. Званично су посетиоци информисани да је то артефакт из „Збирке грчко-хеленистичког периода која садржи предмете који су од разматеријалне културе античке Грчке на територији централног Балкана, у периоду од VIII века п.н.е. до краја VII века п.н.е.”¹.

Само име фигурине упућује на то да она потиче из места са именом Враниште, а представа занатлије ковача (металурга) на њој упућује на могуће бављење металургијом у том крају, било да она представља самог металурга – ковача, било да је представа еснафског заштитника.

У овом раду се разматра етимологија имена села Враништа и суседног Осмакова управо у светлу некада практиковане металургије у овом крају. Коначан

¹ Д. Митић и П. Митић, *Ковач из Враништа : грчки бог Хефест*, Ниш 2014, 3.

циљ је да се у оквиру комплексних разматрања и у другим областима археологије, археометалургије, историје и историје уметности укаже на могућност да је фигурина локални производ, те да не потиче из пелопонешких радионица, како се сада претпоставља.

Сл. 1. Фигурина – Ковач из Враништа (фото В. Живковић)

Села Враниште и Осмаково се налазе у Ђурђевопољској котлини која, заједно са Белопаланачком и Коритничком котлином, образује Средње Понишавље² за чије се географско средиште сматра Бела Паланка. Сеоски атари им се граниче, а повезује их локални пут дужине 3,7 км. Најближи административи центар им је Пирот. Враниште је удаљено од Пирота 19 км (Осмакова 22,7 км), а најближи урбани центар је Бела Паланка. Враниште је од Беле Паланке удаљено 17 км, а од Ниша 59 км.

Ако бисте питали савремене становнике Осмакова или Враништа да вам протумаче значења имена својих села, наишли бисте на одговоре који представљају резултат пошалица и дискретног хумора. Тако ћете сазнати да је Враниште добило име по бројним јатима врана које се ту гнезде, или још грубље, да „у Враниште нема ништа, кољу вроне па се ране“. А име Осмакова ће се везивати за осму кофу воде или вина³ које је „неки Турчин“ попио у том селу. Овде је по „шопском правилу“ сугласник ф замењен сугласником в (флаша – влаша, фењер – венер), па је тако и кофа постала кова.

Доста неодређена је и анализа настанка имена села Враништа⁴ из које следи да „назив допушта разноврсно тумачење порекла с обзиром да реч *вр*ан, *вр*ана има више синонимних значења. На пример: *вр*ана (птица); *вр*ан као сив,

² Д. Митић, Средње Понишавље : основе стратегије заштите природних и створених вредности, Ниш 2006, 35.

³ Зна се да Турци не пију вино, па већ ова чињеница упућује на нереалност приче.

⁴ Ј. Ћирић, „Насеља Горњег Понишавља и Лужнице“, Пиротски зборник, 8–9, Пирот 1977, 171.

муган (Врана вода, Вран камен); *вран* може бити и облик рељефа у смислу мали гребен, рт, јаруга; вран, коначно, допушта тумачење и на основу личног имена *Вранко*.” Тако ова разматрања упућују на значење *вран* у смислу црн, што ће се показати као тачно (али се ипак не даје прецизнија етимологија).

Стварна етимологија ових речи, међутим, наћи ће се у шопској протометалургији, наслеђеној и наслоњеној на предисторијску металургију обојених метала, а затим и металургију гвожђа, зачету на просторима данашње Источне Србије (или боље рећи Шоплука).

Ако се прихвати тврдња да је реч ОСМАКОВО настала од речи САМОКОВ метатезом гласова *с*, *а* и *м*, а да је име ВРАНИШТА⁵ настало на корену вран са значењем црн због производње ђумура за потребе самокова – онда је јасно да су оба имена повезана са металургијом минулих времена. Колико су ове претпоставке реалне, и на крају тачне, показаће се у наредном тексту.

Појмови – самоков, вигањ и жежница

За разумевање етимологије имена села Осмакова и Враништа биће неопходно, најпре, растумачити и овладати појмовима: самоков, вигањ и жежница.

Шта су то, у ствари, самокови? Овај појам тумачи Јиречек⁶, који, пишући о древној металургији у Србији, каже: „На Копаонику, а исто тако и у железним рупама у Бугарској, звали су се гвоздени чекићи (итал. *molini*), које редовно вода покреће, самокови.” По овој дефиницији се потенцира да се у самокову користи хидраулична енергија воде за покретање „гвоздених чекића.” У другој дефиницији (која се може срести у литератури) каже се да су самокови – ливнице у којима су се правиле гвоздене полуге, а по описима кустоса музеја⁷ из бугарског места Самоков следи да: „Самоков представља маљ који покреће вода. Његовим коришћењем се пречишћава гвожђе загрејано до црвеног усијања, а предмети и сечива израђени од њега су чвршћи и технички отпорнији. Ова постројења су се појавила у периоду од 12. до 14. века. Претпоставља се да су их на ове просторе донели рудари германског порекла из централне Европе. У то доба је самоковско гвожђе постало еталон за мерење квалитета гвожђа. На великим европским тржиштима и у производним центрима у Османском царству користила се мера „један самоковски кантар” (мера за тежину, око једног килограма).⁸

Међутим, ни једна од ове три дефиниције није прецизна. Прва (Јиречекова) дефиниција је најближа истини, али не прецизира и не помиње коришћење енергије водотокова за погон чекића у самокову, друга уопште не помиње који се облик енергије користи и за шта, а трећа неодређено говори о „пречишћавању

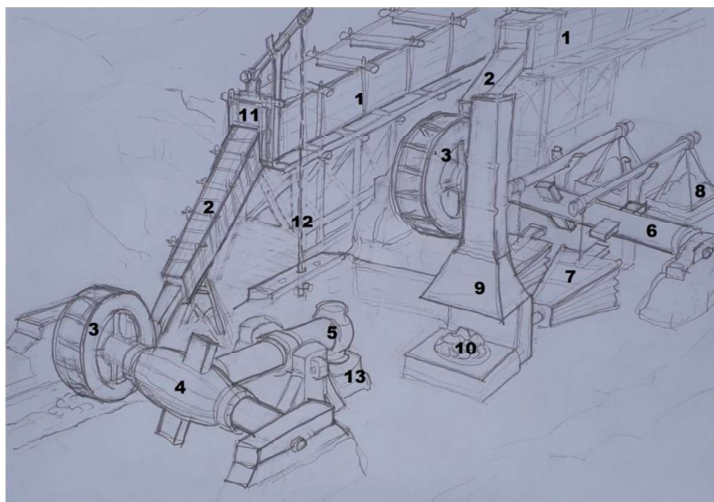
⁵ Исто.

⁶ К. Јиречек, Историја Срба. Књ. 2, Културна историја, Београд 1952, 170.

⁷ Неки детаљи реконструкција постројења самокова (у Бугарском граду Самоков) могу се наћи на https://www.stockphotobg.com/bg/image_details/index.php?img_id=7276. Цитирани текст представља белешку аутора као реч кустоса о самокову.

⁸ Прим. аутора: Турска ока износи 1,28 кг, Дубровачка ока 1,272 – 1,336 кг. Такође, дефиниција коју даје кустос да самоковски кантар представља масу од око 1 кг није веродостојна. Постоје подаци о маси самоковског кантара која износи 59 ока што би износило 75,52 кг, што је реалније за један пречишћени ингот, тј. самоковски откивак. И управо та маса говори о тежини металуршког посла у самокову и манипулацијама са инготом испод чекића масе 500 кг.

гвожђа”, а потенцира механичко покретање маља коришћењем снаге воде. Из тих разлога је (на бази музејског експоната самокова у природној величини (из бугарског места Самоков) и данас „живог” постројења из околине Олова у Босни и Херцеговини⁹ (које мештани називају именом - *ковачија*) урађен највероватнији аксонометријски приказ постројења САМОКОВА на слици 3.

Сл. 3. Диспозиција самокова¹⁰

(1. Корито за навођење воденичног тока; 2. Млазница; 3. Радно коло воденичног точка (Митић, Д. 2008.); 4. Вратило воденичног точка за погон чекића самокова; 5. Чекић самокова; 6. Вратило воденичног точка за погон мехова; 7. Мехови; 8. Тегови за отварање мехова при усисавању ваздуха; 9. Ковачка ватра самокова; 10. Ингот на загревању пред искивање; 11. Запорна плоча за регулисање протока воде кроз млазницу; 12. Полука за одређивање положаја запорне плоче; 13. Наковањ самокова)

Није тешко схватити технологију која је примењивана (може се слободно рећи у постројењу) самокова, јер то и јесте постројење изведено претежно у виду дрвене конструкције. У њему се, као погонска енергија, користи потенцијална енергија воде - уочава се висинска разлика између корита за навођење воденог тока (1) и млазнице којом се усмерава вода на радно коло воденичног точка (3) које је насађено на вратило (4) са зупцима између улежиштења. Зупци за сваки обртај радног кола два пута подигну чекић који гравитационо пада на наковањ. У циљу што веће енергије удара маса чекића (тј. ковачког маља) је била доста велика (према доступним подацима износила је до 500 кг) а дебљина полуге на коју је насађен маљ је износила до 700 мм. Бука од удараца маља се чула на удаљености од сат хода од постројења.

На исти начин је коришћена и енергија воде која се преко воденичног точка (3) и његовог вратила (6) користила за погон мехова (8) тако што се из њих

⁹ Д. Митић: Фото документација аутора, скице и белешке са постројења из околине Олова, изводи из предавања аутора: Енергетски процеси и окружење; Д. Митић, Енергија, Ниш 2008, 114.

¹⁰ Цртеж В. Живковића, проф. Академије ЛУ у Београду 2020. г. по подлогама аутора.

издувавао ваздух у ковачку ватру самокова (10). Уз помоћ тегова (9) мехови су усисавали нову количину ваздуха за поновно удување. Да би се одржавао континуитет принудног удувавања ваздуха на ковачку ватру (10) постављена су два меха чије издување је временски помакнуто за пола обртаја радног кола. На ковачку ватру се поставља припремак сировине за откивање. То је оно што би се у данашњем жаргону назвало „инготом” или одливком добијеним у претходном поступку ливења у постројењу које се називало *вигњем* (данас би то била ливница са високом пећи).

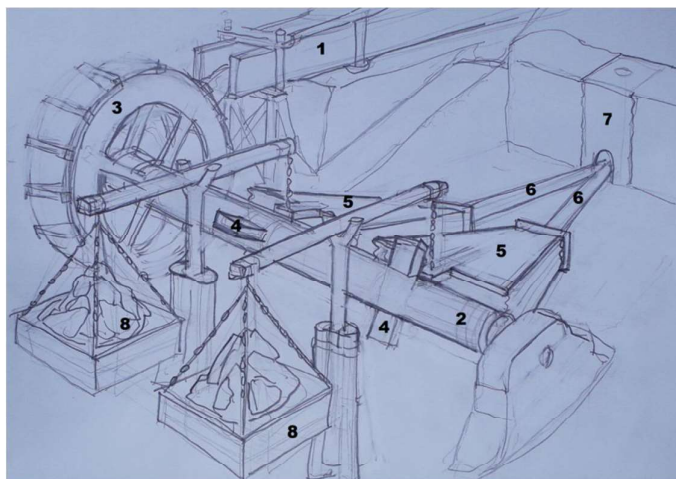
Брзина ударања чекића самокова, односно убризгавања ваздуха меховима, се задавала протоком воде што се постизало запорним органом – засуном (11) чији се положај регулисао полугом за одређивање положаја запорне плоче (12).

Постројење самокова најчешће је било смештено у високом објекту – до 15 метара. То је захтевао начин довођења воде, величина воденичних точкова, ковачка ватра за грејање ингота и њен димњак као и масивне полуге (греде) механизама и погонских вратила воденичних точкова.¹¹

После овог скраћеног увида у технологију самокова о њему се сажето може рећи следеће. Самоков је постројење из периода након 12. века за искивање ингота (сировог одливка) након прве фазе топљења којим се врши пречишћавање од заосталих физичких нечистоћа у виду инклузија згуре, хомогенизовање откивка одстрањивањем заосталих лункера у виду гасних мехурова и уједначавање структуре материјала пластичном обрадом ковања. Након овакве обраде добија се припремак материјала који представља сировину за даљу производњу конвенционалном ковачком обрадом у изради производа. Као погонска енергија у процесу се користи потенцијална енергија водотокова претворена у механичку (па то значи да се могу користити и мали водотокови, али са респективним падом од места довођења деривационим каналом до положаја млазнице пред радним колом воденичног точка). Погонска енергија се користи за погон дуваљки свежег ваздуха (тј. мехова) за сагоревање дрвеног угља на ковачкој ватри којом се ингот доводи до црвеног усијања и за погон чекића (тј. маља) самокова. Целокупно постројење је изведено као дрвена конструкција са врло малим учешћем гвожђа (исправније је рећи – челика) од кога је изведен чекић, рукавци вратила, наковањ... Као енергент за загревање ингота на ковачкој ватри је коришћен дрвени угаљ. Сировина за израду финалног самоковског гвожђа је производ добијен топљењем руде гвожђа из ВИГЊА у виду нечистог и још увек неупотребљивог комада за финалну ковачку израду производа.

Шта је вигањ? Вигањ је (по великом речнику САНУ): ковачница (ковачка радионица), ковачко огњиште (ковачка ватра), ковачки мех... У смислу средњовековне технологије производње гвожђа може се сматрати да су то биле примитивне ливнице са пећима у којима се уз помоћ ђумура топила руда гвожђа. Објашњење такве технологије је дато на сл. 4. овог рада.

¹¹ Поменута „ковачија” у околини Олова се разликује у односу на описани самоков у томе што воденични точак не покреће мехове већ челична радна кола вентилатора за удување ваздуха за сагоревање дрвеног угља на ковачкој ватри и што су радна кола воденичних точкова изведена као заварена челична конструкција, а не као дрвена конструкција.

Сл. 4. Диспозиција вигња – пећи за топљење руде гвожђа¹²

(1. Корито за навођење воденичног тока; 2. Вратило воденичног точка за погон мехова вигња; 3. Радно коло воденичног точка; 4. Полука за погон мехова и истискивање ваздуха у млазницу; 5. мехови; 6. Млазнице за ињектирање ваздуха у пећ; 7. Пећ за топљење руде; 8. Тегови за отварање мехова при усисавању ваздуха)

Коритом (1) се наводио водени ток за покретање радног кола воденичног точка (3) које је насађено на вратило (2) са фазно (за 90^0) помереним зупцима (4) за истискивање ваздуха из два меха (5). Тако се постиже уједначеност удувавања ваздуха из мехова – док се из једног меха ваздух издувава и принудно убацује у пећ за топљење руде, истовремено се у други мех усисава нова количина ваздуха из амбијента ливнице. Ваздух за сагоревање дрвеног угља се убризгава у пећ (8) помоћу дувалки (6). Вигњеви су најчешће грађени на терену са изразитим нагибом како би се олакшало пуњење рудом и угљем кроз горњи отвор пећи. Нагиб терена је обезбеђивао и неопходну потенцијалну енергију водотока за покретање воденичног точка и погон мехова. Свака шаржа вигња се састојала од троја (запрежна) кола руде (преко једне тоне) 30 коша дрвеног угља масе око 750 кг, и троја кола сувог лесковог прућа за потпалу ћумура и интензивирање сагоревања.

Оствареним интензивним сагоревањем (услед принудног удувавања ваздуха) се достиже потребна радна температура од $1100-1200^0\text{C}$ у језгру шарже за завршетак редукције оксида гвожђа. Добијено гвожђе (које се надаље до изласка из пећи карбонизује) је са изразито порозном, сунђерастом масом засићеном нечистоћама. Квалитет истопљене масе која се сакупља на дну пећи зависи од примеса (сталних, случајних, скривених и специјалних¹³), чистоте руде,

¹² Цртеж В. Живковића, проф. Академије ЛУ у Београду 2020. г. по подлогама аутора.

¹³ Иако се са сумњом гледа на могућност да су ондашњи металурзи познавали легирајуће елементе (у овом случају примесе) којима су могли да постигну производ у виду нерђајућег челика, као и методе уклањања примеса, ипак је чињеница да археолози проналазе артефакте који имају таква својства. Један од познатијих таквих артефаката је тзв. „Туровићева игла“ (без икаквих примеса) пронађена на Хисару код Лесковца, али има и других.

времена контакта отопине и дрвоног угља и вештине металурга—ливца у отклањању пливајуће згуре. Због свог изгледа отопина је често називана сунђерастим (спужвастим) гвожђем. Под ударцима чекића по овом поново загрејаном спужвастом гвожђу садржина шљаке би отпала, лункери се изгубили, а гвожђе постало компактније. Тако би се добило технички употребиво гвожђе, које данас називамо кованим гвожђем. У сваком случају, након добијања ингота (очврсле растопљене масе) на излазу из пећи вигња, неопходна је друга фаза обраде у самокову, где се механичким операцијама ковања одстрањује заостала физичка нечистоћа и гасни лункери у маси и уједначује структура метала.

Најчешће је један самоков снабдеван сировином из четири вигња (зависно од величине њихових пећи). Понекад је у оквиру самокова био грађен и вигањ.

У жежницама (тј. ћумуранама) се производио дрвени угаљ неопходан за функционисање и самокова и вигњева. Ћумур је код самокова енергент за загревање ингота, а код вигњева и енергент за топљење руде и реактант у утроби пећи којим се врши и редуција кисеоника из гвожђа и карбонизација чистог гвожђа. Ћумур се производио у непосредној близини ових потрошача у ћумуранама (које су се онда називале жежницама), како би се смањили трошкови транспорта.

Жежницу чини слог облица и цепаница дрвета у чијој оси је остављен канал за одвођење гасова насталих услед непотпуног сагоревања и термичке деструкције дрвета. У том циљу су отвори за довод ваздуха релативно мали како би се ограничило сагоревање и свело само на делимично - непотпуно сагоревање (гасовитог сагоривог дела у дрвету). Слог је споља обложен и потпуно прекривен (са три слоја, како је то приказано на сл. 4 пиљевином и иверјем, лишћем и земљом) да би се спречио губитак топлоте и онемогућио долазак ваздуха до дрвета у слогу.

Производња дрвоног угља је започињала избором дрвета за које је важило да мора да буде истог квалитета као и оно за израду бродова. А у водичу за израду дрвоног угља с краја 18. века је стајало: „Сувише младо или старо стабло, као и дрво са црвоточином које је први наговештај пропадања, дају лош, дробљиви угаљ у малим количинама, неприкладан за производњу гвожђа.”

Настојање да се добије што квалитетији дрвени угаљ и што већа количина из једне шарже је довела до немилосрдне сече шума тако да су области у којима се топила руда и даље обрађивало гвожђе убрзо остајале без њих.

Са појавом рудара Саса у средњевековној Србији (довео их је краљ Стефан Немањић Првовенчани) и значајним уништењем шума настале су потребе да се оне заштите. То је урадио цар Стефан Душан 1349. г. најстаријим законским документом који третира заштиту шуме у Србији¹⁴ (Душанов законик чл. 123). Једна од најзначајних одредби из овог Законика укида повластице по којима су Саси—рудари могли неограничено да крче шуме. Први став им осигурава крчевине које су до доношења Законика оформили, а за убудуће им се забрањује неограничено крчење и насељавање на крчевинама.

Целокупна заокружена маталуршка делатност оног доба је била веома напорна, тешка и катастрофална по животну средину. То је очигледно већ по томе

¹⁴ Душанов законик, члан 123. „О Сасима”,

<https://www.atlantasrbs.com/learnmore/library/DUSANOV-ZAKONIK.pdf?>, приступ: 1. јул 2020.

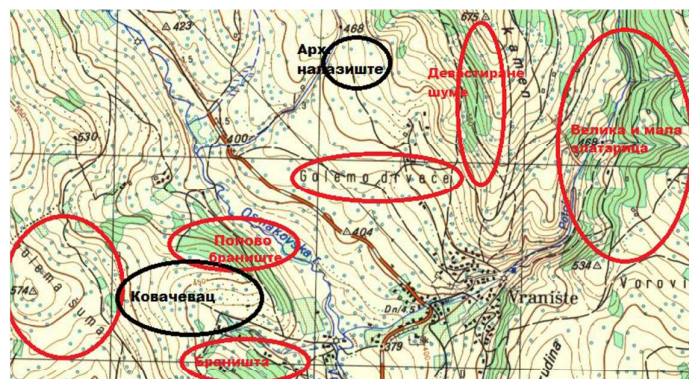
што се сеча шума ограничавала Душановим закоником, али и по последицама које се могу наслутити по топонимима и хидронимима који су опстали до данас. Из имена локација, на којима су постојала оваква постројења, подно Власине уочавају се два хидронима *Гарваница* и *Мутница*. Имена обеју река говоре о томе да су биле „гараве” и „мутне” услед употребе и производње дрвеног угља у технолошким поступцима оног времена. Загађење вода и тла је било у толиком обиму да је постало атрибут река. Неки хидроними (као Самоковска река под Копаником између Брзећа и Јошаничке бање) у близини места Ковачи говоре, такође, о металуршкој производњи на њима али не и загађењу животне средине. О томе говоре и топоними *Вигњиште* у БиХ код Плужина и Лушци Паланке као и *Жежнице* код Лакташа и Котор вароши. *Вигњиште* са обиљем згуре постоји и у атару села Богдановац (подно Суве планине) у општини Бабушница.

Закључак о етимологији имена села Осмакова и Враништа

У светлу претходно изнесених сазнања о древној металургији у Шоплуку може се извести следећи закључак.

Име села ОСМАКОВО је настало из старијег имена места које је било САМОКОВ (можда САМОКОВО), или од исте речи која је указивала на постројење за обраду гвожђа, метатезом гласова у његовом склопу.

Име села ВРАНИШТА је настало на коренској речи вран са значењем црн. На локацији села су постојала вигњишта која опскрбљују инготима гвожђа самоков у Осмакови или жежнице за производњу ђумура за потребе и самокова и вигњева. Због физичких нечистоћа узрокованих угљеном прашином у водотоковима као и на тлу предео је био вран тј. црн. У сваком случају, оба села носе имена која јасно указују на древну металургију у овим крајевима. Основе за ове претпоставке се оправдавају богатим храстовим шумама које и данас постоје у залеђу Равног камена на локацији Велика и Мала златарица, као и скромним остацима некадашњих шума (тада уништених за производњу ђумура) које су постојале на локацијама Ковачевац и Страње у атару села.

Сл. 7. Диспозиција микротопонима у атару Враништа као подлога за објашњења

Археолошко налазиште на коме је пронађен *Ковач из Враништа* је окарактерисано као енеолитско са континуитетом преко енеолита до гвозденог доба и периода антике. Познато је под именом Поље. Не улазећи у анализу старости и идентификацију етноса чији је производ Ковач – може се наслутити да је ту постојало неговање култа КОВАЧА.

Насупрот локацији Поља, на десној обали Осмаковске реке налази се локација Ковачевац (што опет индикативно упућује на металургију). Стање шума данас, и имена њихових локација, упућују на некадашње богатство шумског фонда (који је коришћен као енергент). Само археолошко налазиште лежи под Шиљастим каменом на рубу данас девастираних шума, а опет у потесу „Големог дрвја” (сл. 7). Са супротне стране Шиљастог камена је потес Велике и Мале златарице са богатим шумама које сведоче о њиховом некадашњем богатству. Око Ковачевца су, данас скоро уништена, Браништа и Попово браниште као и Голема шума (данас девастирана, али да је била заиста „голема” сведоче предања да су се у њој „легале мечке” док није искрчена шума).¹⁵

Остали индикатори металургије на подручју Осмакова и Враништа

Шљачиште подно Ћитке у атару села Осмакова са садржајем Wjustita (FeO), hematita (Fe₂O₃) и getita (Fe₂O₃xH₂O) као и из Осмакова са садржајем Wjustita (FeO), несумњиво говори о производњи гвожђа.¹⁶ И све остале анализе које је аутор радио у склопу наведене референце, за шест локација, из Средњег Понишавља указују на експлоатацију гвоздених руда и производњу гвожђа.¹⁷

На некадашњу рударску делатност (експлоатација металичних руда богатих златом и сребром) у овом крају, указује један од највреднијих антропогеографа Понишавља – Михајло Костић у својој докторској дисертацији.¹⁸ Он пише о експлоатацији злата или сребра (највероватније њихове легуре „глама” под којом се у средњовековној металургији подразумевало злато).¹⁹ Теза да је глама геоморфолошка одлика терена (чукасти осамљени врхови са једном стрмијом страном од кречњачких стена – честа у југоисточној Србији) је неодржива из више разлога. Најпре на локацији и Горње и Доње Гламе не постоје такве појаве, а друго на Белопаланачком раседу код села Љубатовице (у додиру са Гламом) и на Церовој Глави избиле су жице андезита²⁰. Андезити представљају фамилију дубинских интермедијарних магматских стена вулканског типа, чији је економски значај (поред тога што је грађевински материјал) и у томе да садрже бакар, олово и цинк, молибден, злато и сребро. Сем тога злато је обично везано за

¹⁵ Д. Митић, Средње понишавље..., 202, 203.

¹⁶ Исто, 254; Анализе узорака са шљачишта су рађене за локације Ћитка у Осмакову, Осмакова, Језериште у Топоници, Слатина у Моклишту, Бела Вода у Космовцу, Латински рид и Ракин дол у Космовцу и Голаш у атару Мокре.

¹⁷ Д. Митић, „Из историје рударства Средњег Понишавља”, у Пиротски зборник, бр 9, Пирот 2006, 10.

¹⁸ М. Костић, „Белопаланачка котлина – антропогеографска проучавања”, (необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду, Природно-математички факултет, 1957)

¹⁹ Прим. аутора: Око 1440. г. у једној литри гламе било је 25 % злата или једна четвртина.

²⁰ М. Костић, Белопаланачка котлина – друштвеногеографска проучавања, Београд 1970, 10.

кварц или андезит. У андезиту се налази и као самородно или у комбинацији са сребром.

Из ових разлога Костић закључује да се „може рећи да су на сектору села Доње и Горње Гламе била стара златоносна рудишта, а можда и топионице и чистионице... и да се рударство заснивало на експлоатацији еруптивних стена оближњих андезита”²¹.

Са друге стране у прилог рударству и металургији у овом крају иде чињеница да се са десне стране пута који повезује села Букуровац и Бабин Кал и пролази кроз атар обеју Глама налази локација са топонимом „Јаме”. Мештани не знају одакле потиче име ове локације, нити је у њихово сећање пренешена било каква информација о некадашњим рударским активностима у том подручју. Међутим, с обзиром да се у средњевековном српском речнику под појмом *јама* подразумевају синоними *рудник*, *рупа*, *подземни коп* који означавају место на коме се копа руда и да су словенског порекла, као и на основу писаних трагова, може се поставити хипотеза да је овде вршена експлоатација сребра и злата, с обзиром да је тло андезитно.²²

Појављивање топонима *кал*, такође, упућује на металургију оног доба, јер се под овим појмом подразумева ватростална глина употребљавана за облагање и зидање пећи за топљење руда, али и за многе друге намене. Она се копала на данашњем потесу Бела земља. Реч *кал* фигурише у именима Кална, Црнок(а)лиште (изговара се као Црноклиште), Бабин Кал (изговара се као једна реч Бабинкал) и др.

Рудна налазишта у Понишављу су бројна и разноврсна. Ресурси обојених метала су експлоатисани још у неолитском периоду, па у каснијим фазама металних доба све до у свитање историјског доба када је од великог значаја било рударство, којим је у почетку управљао царски „*procurator metallorum Rannonogium et Dalmatorum*”²³. Касније када се царство проширило на Мезију, Дакију и Македонију управу преузимају (око 400. г.) нарочити „*procuratores metallorum*” којима је управљао „*comes metallorum per Iliricum*”.

Ми данас не можемо поуздано да тврдимо где су вађене руде гвожђа, јер су се трагови тих делатности изгубили, али можемо да укажемо на неке локације где има ових руда²⁴. Руде гвожђа су локализоване у подручју средњег Понишавља југоисточно од села Космовца, на локацијама Крајиште и Сироватник:

- Крајиште (о рудњење са сочивима дужине до 10 м и дебљине 2 м. Ту су пронађена шљачишта из претходних експлоатација. Утврђено је присуство лимонита ($Fe_2O_3 \times nH_2O$) где се садржај гвожђа креће од 46-55 % што је добар садржај обзиром да је уобичајен 25-50 %.
- Сироватник (утврђено је присуство лимонита ($Fe_2O_3 \times nH_2O$), хидрохематита и хематита (Fe_2O_3)). Садржај гвожђа је око 50 %. С обзиром да је конгломерат три руде изузетно је добар садржај гвожђа.

Северозападно од села Топонице, на локацији Језериште (пронађени су комади масивне хематитске руде у рудинском покривачу и осулинском

²¹ Исто, 139.

²² Д. Митић, Средње Понишавље..., 255.

²³ Д. Митић, „Из историје рударства...”, 7.

²⁴ Д. Митић, Средње Понишавље..., 267–268.

материјалу), а у Кременици код Беле Паланке гвожђе се јавља у силификованим пешчарима са врло неједначеним интензитетима орудњења. Анализе показују да се ради о рудама са ниским садржајем гвожђа.²⁵

Експлоатација метала се наставља све до зенита Отоманске империје када замире. До иза Другог светскога рата постојали су рудници: бакра, угља и графита. Данас се експлоатише само грађевински камен.

Закључак

Имена села Осмаково и Враниште етимолошки указују на металуршке активности у Средњем Понишављу током минулих времена. Сем што етимологија имена ових села упућује на металургију црних метала, у атарима села бројни топоними имају корене који говоре о металуршким активностима, а анализе шљачишта указују на експлоатацију гвоздених руда и прераду гвожђа. Такође је у атару села Враништа (локалитет Поље) нађена фигурина Ковач из Враништа (сада у Народном музеју у Београду) која представља симбол минулих металуршких активности, а постоје и други бројни индикатори бављења и металургијом обојених метала. Сама фигурина би могла представљати неку од претходних инкарнација Бога Хефеста и бити аутохтони производ, а не импорт из Грчке.²⁶

²⁵ Исто, 268–269.

²⁶ Д. Митић и П. Митић, Ковач из Враништа..., 70.

Литература

- Душанов законик. <https://www.atlantasrbs.com/learnmore/library/DUSANOV-ZAKONIK.pdf>
- Жиречек, Константин. Историја Срба. Књ. 2, Културна историја. Београд 1952.
- Костић, Михаило. „Белопаланачка котлина : антропогеографска проучавања”. Необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду, Природно-математички факултет, 1957.
- Исти. Белопаланачка котлина : друштвеногеографска проучавања. Београд 1970.
- Митић, Драган и Предраг Митић. Ковач из Враништа : грчки бог Хефест. Ниш 2014.
- Митић, Драган. Средње Понишавље: Основе стратегије заштите природних и створених вредности. Ниш 2006.
- Исти. Енергија. Ниш 2008.
- Исти. „Из историје рударства Средњег Понишавља”. Пиротски зборник, 31, Пирот 2006. 5–16.
- Ћирић, Јован. „Насеља Горњег Понишавља и Лужнице”. Пиротски зборник, 8–9, Пирот 1971. 121–176.